

TANULMÁNY

NACSÁDY JÓZSEF

FEKETE GYULA

Úgy hozzátéve teljesen másfél évtizede jelennek meg Fekete Gyula szépprózai munkái folyóiratainkban, és majd minden esztendőre jut belőlük egy-egy elbeszélőkötet vagy regény. Önmagában már ez is sokat mondhat egy író pályáról. Számos, vele egy időben induló prózaíróknak rekedt meg az első novelláknál, regényeknél, s ma már vagy megfedkezünk róluk, vagy egyre fogyatkozó reménnyel várjuk a hosszú évek óta késő újabb műveket. Fekete Gyula másfél évtizedes prózaírói pályafutása során az elismerés sem hiányzott: 1953-ban és 1963-ban a József Attila-díj jelölte meg rangját, *A fiatalasszony* című regénye (1960) és *Az orvos halála* (1963) számottevő sikert jelentettek.

A kritika mindvégig elismeréssel adózott az író tehetségének, ha ugyanakkor állandóan megemlítette vissza-visszatérő kifogásait is. Jól tudjuk, hogy kritikai életünkben nem volt ritka olyan dolgok hibaként való fölrovása, amelyek korábban erényeknek számítottak s ennek a fordítottjára is számos példát hozhatnánk. Az a fajta kritikusí óvatosság is közismert, amely kiméricskélte a dicsérendők és megrovandók arányát, s ha valamelyik oldala az „aránypár”-nak nem „stimmel”-t önmagától, hát kákán is csomót keresve igyekezett a szükségesnek vélt „egyensúly”-t megteremteni. — Mégis, úgy véljük, nem az előbb említett jelenségek kategóriájába sorolandók azok az elismerést kísérő fönntartások, amelyek a legkülönbélebb időkben s különböző kritikuskok részéről állandóan megfogalmazódtak, ha Fekete Gyula műveiről esett szó egészen a legutóbbi esztendőig. A legfinomabb megfogalmazások szerint is egy-egy Fekete Gyula-mű „bizonytalanságot hagy az olvasóban”, „figyelmet érdemlő kísérlet”-nek minősül, a szerző kitűnő eredményeket érne el, de „megáll az út felén”, másik műve derekas „próba” egy súlyos adósságunkkal való „szembenézésre”, „dicsérendő törekvés”-t lát más kritikus az író egy újabb kisregényében, másutt „homályban maradnak” bizonyos lényeges összefüggések; „írói szándék és eredmény” csak kivételesen megvalósuló harmóniájáról ír egy átfogó jellegű értékelést is a *Kritika*-ban 1965-ben.

Nem lehet tehát kritikánkat sokat hánytorgatott gyengéinek számlájára írni az egyébként szemlátomást az íróval rokonszenvező, biztató, az író valóságos vagy vélt gondjaiban őszintén osztozni kész s mégis elégedetlen írások kifogásait. Vitathatatlan, hogy Fekete Gyula műveiben — s nyugodtan gondolkozhatunk nagyobb összefüggésekben és mélyebb problémákban is —, írói magatartásában, módszereiben föllelhető valami, ami a tehetséget respektáló olvasót és kritikust kielégítetlenül hagyja, hogy ne mondjuk, bosszantja — éppen azért, mert nagyon is pontosan megéri: sokat várhatna az írótól.

Nem ígérjük, hogy ezt a „valami”-t pontosan körvonalazzuk, talán mibenlétét sem sikerül egészen kiderítenünk. Arra sem vállalkozhatunk, hogy Fekete Gyula további írói pályájára vonatkozó hasznos tanácsok megfogalmazásáig igyekszünk eljutni. Mindössze végigpillantunk a műveken, amelyeknek végeredményben önmagukért kell helytállniuk, és megkíséreljük, hogy lehetőleg elfogulatlan képet alkossunk napjaink egyik tehetséges prózaírójáról.

*

Fekete Gyula pályája — mint annyi más, a fölszabadosulás után indult írókné — az „aktuális közéletiség” jegyében állt az 1950-es évek elején. A vélt és tervszerűnek látszó, közvetlen társadalmi hasznosság mohó vágya jellemezte azokat a novellákat, amelyeket 1953-ban *Eszmélet* címen foglalt kötetbe. Akkori közös gondjainkat ezek az írások a didakszis feszességével, szembeötlő tanulságokkal oldották meg (*Jóska, Fogadalom, Eszmélet*), s ez a szigor és hév még ott is rányomta bélyegét egy-egy munkára, ahol már-már valóban irodalmi jellegű szituáció, karakter kezdett a vezércikk-illusztráció helyén előbontakozni. (*A Koltai-család, Vén konok*

Koltsi Pál.) — És mégsem lehet érzéketlenül olvasni ezt az első kötetet sem. Csak éppen nem azzal hat ma ránk, ami természetes lenne. A maga gyanútlan (vagy olyanná fegyelmezett) naivsága, gyermeteg fölénye döbönt meg elsősorban, amellyel rendet teremthetni vél a világ bonyolult viszonylataiban. Helyet és rangot oszt, ítél és fölment könnyedén. Kulákok és béresfiúk, kispolgári sunnyogók, szociáldemokraták és sokszáz százalékot teljesítő sztahanovisták, züllöttség és versenytáblán olvasható jó helyezések, selejtgtyártás és Rákosi Mátyásnak tett fogadalom itt a szilárd sarkpontok — és ezekhez „méri be” az író az emberi relációkat, közvetlenül, a szerelemtől a halálig.

A megdöbbenés mellett ott bujkál a mai olvasóban a szomorkás öröm is, mert azt igazán tehetséges író irhatta csak le, ahogy például a nem kívánt vendégnek kelletlenül kaput nyitni induló parasztgazda az udvaron áthaladtában apró tennivalókat lel, amikkel önmagát késleltetheti, vagy ahogyan egy kacér gazdalány fejék közben a pirulós béreslegénykével évődik. A *Májusfa* mesterkelten célirányos cselekményének rácsai közt már ott vergődik egy komoly kis leányalak, akiben a hitelen szép női jellem vonásai villannak föl, s akihez — módosítva, variálva — annyiszor visszatér még Fekete Gyula. — A sok apró miniatűr már itt: irodalom. Igazak, poézissal, emberi melegséggel teli jelenetek, gesztusok ezek — még ha hordozóik néhány sorral odább olcsó frázisokat kénytelenek is mondani.

A későbbi művek ismeretében rálelünk már az *Eszmélet* című kötetben néhány jellegzetes „alapképlet”-re (helyszín, szituáció, családi viszonylatok, sokszor csak hangulatok, ízek, tájszavak, nevek, amelyek végigkísérik Fekete Gyula műveit a legutóbb megjelent kisregényéig, az *Ezeregyedik esztendő*-ig. A Bükk alján meghúzódó falu a maga szegénysorával, csendőreivel (legteljesebb képét *A falu szépében* kapjuk meg 1961-ben), a vidékről a fővárosba került, a kispolgári jólétbe evező iparosfamilia és a peremvárosból származó kommunista proletárcsalád (mindkettő legteljesebb galériáját az 1960-as *A fiatalasszony*-ban látjuk, de fölbukkannak *A hú asszony meg a rossz nő*-ben is, 1963-ban), és a második világháború utolsó éveinek hónapjai (az *Ezeregyedik esztendő* ideje). Mindez nyilvánvalóan az író élményanyagának „alaprétegéről” vall. Ezek a legmélyebben beivódott élménycsoportok térnek vissza előbb szélsőségesen elszínezve, majd átformálva, gondolatilag nemegyszer ellenkező értelműkre fordítva — évtizedes távlatban. Az író kitartóan birkózik önmagával, az „anyaggal”, maga élményeivel; azok súlyát, helyét-rendjét, törvényeit keresve.

A legmegkapóbb ebben a rendet teremteni, törvényt előanalizálni kész, ma-kacs birkózásban az, ami *A fiatalasszony*-ban tárul elénk. Mert amíg korábban — az *Eszmélet* gyermekbetegségein többé-kevésbé túljutó, a remek „miniatűröket” bátrabban kibontó *Ismerősök* (1955) c. novelláskötetben is — jóformán mindent mechanikusan „társadalmi szinten” igyekezett föloldani, *A fiatalasszony*-ban mindent viszájára fordított az író. Itt minden „probléma” az egyénisége belső meghatározottságaira, alkati adottságaira, egyénisége elvont értelmű pszichikai aktivitására vagy passzivitására, érzékenységére, reflexeire vezetődik vissza. Pedig a regény boldogtalan fiatal házaspárja sorsát legalább ugyanilyen mértékben az 1950-es évek elejének „rossz társadalmi közérzete” szabja meg. És mintha maga Fekete Gyula ezt nem venné észre! Módszerében gyökeres fordulat jelentkezik; az apró képeket és cselekményes elbeszéléseket az analizáló „nagyregény”, a „széles sodrú” epika váltja föl. Épp úgy a perifériára szorítja most a társadalmi tényezőket, mint korábban a belsőket, a tudatiakat. Kiáltó példája ennek a következő: A proletárcsaládból származó ifjú férj bátyját, aki funkcionárius, majd katonatiszt, államellenes összeesküvés hamis vádjával letartóztatják. A mozgalmi érdemekben megöszült apát a kihallgatás során gyalázatosan megsértik. Magát az ifjú férjet, a tehetséges fiatal tudóst, akit a hebehurgya „tudomány-tervezés” embertelen önhajszolásba kényszerített, méltatlan gyanú lengi körül stb. — És az író mindezt hatszáz oldalon szórja szét apránként, említi meg — úgy mellékesen. A szereplők minderről tudomást vesznek, a sztahanovista sógorral meg is vitatják, csóválgatják a fejüket... A család pedig bomlik tovább, az ifjú pár elhidegül egymástól, mert valahol, valamikor helyrehozhatatlanul elvétették az egymáshoz intézett szavak hangsúlyát.

Holott világos, hogy azt a két családot, amelyből a feleség és férj származik, ezek az esztendők siklatták ki, egyes tagjait apró sérülésekkel fokozatosan bénítva-deformálva. Elbizonytalanodik egymáshoz való viszonyuk is. A múlt, az idegekben, szokásokban ható örökség és a tájékozódást a maga merev mechanizmusával akadályozó jelen az a két tényező, amely proletárt és kispolgárt, marxistát és hívőt, fiatal és öreget, háziasszonyt és tudóst, funkcionáriust és diáklányt bizonytalanságba, meghasonlásba visz. E „tényezők” — a regényből érezzük — észrevétlenül hatnak,

a szereplők lelkivilága formálódik — és torzul hatásukra. De csak mint a vak növényi vegetáció, amely benővi nagyon a kerítésrácsokat, s nem veszi észre, hogy ebbe beletorzulnak ágai, indái; görcei, korcs hajtásai támadnak. Ezek az emberek csak közérzetük megromlását képesek konstatálni, de okokat, összefüggéseket nem látnak. Vagy önmagukat, vagy másokat — többnyire azokat, akikhez vonzódnak, akiket szeretnek — vádolnak indokolatlanul, bár homályosan érzik, hogy sem így, sem úgy nincs igazuk. — Mindezt érzi a figyelmesebb olvasó, de azt is tudja, hogy ezt az író ellenére fedezte föl, mert az író egyszerűen nem hajlandó összekapcsolni az egymás felé mutató szájakat, amelyek az „áramkör” zárásához összekapcsolódni kíváncsoznak. A „közélet” „jelzések”-ben regisztráltatik, s közben bőven árad — a konyhareceptek leírásától a pszichoanalízisig a „belső” indoklástörgeteg, sokszor ugyanazt ismételve.

Ha Fekete Gyulának netalán az volt a szándéka hogy az olvasó maga végezze el a „kapcsolás”-t, mert ő csupán szereplői tudatszintjéről mutathatja meg, amit „objektíve” látott, nagyot vétett. Mert ki hiszi el ma — és hitte el 1960-ban! —, hogy az a két család, mely az író jóvoltából a maga kiterjedt rokonságával és ismeretségi körével a falusi termelőszövetkezettől a minisztériumokig, a MÉH ócskavas-telepétől az asztrofizikai kutatóintézetig, a receptjeinek élő háziasszonytól az ifjúsági mozgalomban lelkesen dolgozó fiatal üzemi mérnökig fogja át a magyar társadalmat, az akkori idők minden problémájának boncolgatásában csupán az önvád sejtelmes és kibogozhatatlan gordiuszi csomójáig jutott el? És ha így lett volna, vajon hogyan lehetett akkor immunis mindezzel szemben a főszereplő húga és vőlegénye?

Fekete Gyulát bizonyára a számára új és — ismerjük el — engedelmesen kezéhez simuló módszer varázsa ejthette meg, ragadhatta magával. Meglepően biztos emberismeretről tanúskodó, női és férfilelek asszociációs fordulatait pontosan telibe találó belső monológokkal lép meg az olvasót, és olyan pontos, részletes leírásokkal, hogy a környezet is „szinte megszólal”. Mégis, ez a tudós, virtuóz analízis fárasztó és nyomasztó, mert — mint mondtuk — egyoldalú, indokolatlanul befelé forduló. És igazán itt is az olyan jelenetek „élnek”, mint például a falusi udvart meglepő zápor miatt kapkodó emberek, riadt baromfiak és a magukat ilyenkor is jól érző kacsák képe...

Azt mondtuk, gyökeres fordulat az írói módszerben *A fiatalasszony*. Abban talán igen, de nem az írói magatartásban. Ahogyan korábban Fekete Gyula cselekményekben és figurákban „vezette le”, mint egy matematikai műveletet, a „társadalmi probléma” megoldását, úgy most egy társbérletbe zsúfolt család-képletből — még ha ez a képlet hatósági bejelentő lapokkal igazolható valóság volna is — indul ki, és igyekszik a magánemberi viszonylatok törvényeihez eljutni. A magatartás lényegében azonos, a felelősségérzet nagyobb, a biztos megoldás, a megoldhatóság iránti aggályok növekedtek meg, sőt uralkodtak végül is el — az aprólékos, egyoldalú analízissel együtt.

Véleményünk szerint *A falu szépé*-ben talált először igazán magára Fekete Gyula. Ebben a kisregényben az utolsó fejezetig olyan írói biztonsággal, alakjainak olyan mesteri mozgásával-jellemzésével találkozunk, amely eltávolodott, azoktól a célzatos kiterveltségektől, amelyek korábban állandóan kísértették. Nem vitatjuk, hogy a befejezés elszáratott (ahogyan a kritikák szövegei tették). Egyik kritika azt is szemére veti, hogy nem szerencsésen él a tájszavakkal az író e kisregényében. Azt is megemlítették, hogy a műben végül is nem dől el, hogy a szép parasztleány történetét akarta-e megírni, vagy a falu utolsó háborús évét; az is kétséges, hogy a főszereplő vétkes-e vagy áldozat. — Számunkra azért fontos *A falu szépe*, mert az író rábízta magát a dolgok és emberek természetére. Emiatt talán valóban elbicsaklott a szerkezet, megtorpanhatott az író tolla a befejezés előtt, eldöntetlen maradt, hogy vétkes-e vagy áldozat a szép Köteles Margit. (Vajon olyan könnyű azt eldönteni?) Nagyon meglehet, hogy *A falu szépé*-ben minden kiegyensúlyozottság, minden markánsabb figura (Karcsi, Szépe csendőr), a háborús falusi mulatságok megelevenített természetrajza, a spontán fölgyülemelő indulatok összecsapásának mértéktartó bemutatása — inkább csak „ráérzés” volt még, mint valóságos írói fölismerés eredménye. Ahogyan *A fiatalasszony* mögött az *Egető Eszter* távoli példája sejtik föl, *A falu szépe* a „kisregény” hazai előretörésétől kaphatott ösztönzéseket összefogottságban, írói fegyelmezettségben.

S ha „ráérzés” volt is, ez az út vezetett az immár három kiadást megért *Az orvos halálá-ig* és *A hú asszony meg a rossz nő-höz*. (És itt — reméljük — nem az egymásutániság csalt lépére bennünket. Ha átvesszük az ez évben megjelent novellagyűj-

teményt, a *Lányszöktetés*-t, egy-két novella kivételével még mindig ott látjuk kísérteni a régebbi magatartást.)

A *falu szépe*-től újraindulva az írói tudatosságnak ahhoz az új szintjéhez jutott el Fekete Gyula, ahol már nem „nyersanyag”-ban és „program”-ban gondolkozik, és a kettő összegyúrására feszíti meg minden erejét, fölvonultatva a maga írói arzenálját. Élmény és eszme itt már nem élhet külön. *Az orvos halálá*-t kommentálva maga Fekete Gyula is valami eszményre, szintézisre törekvést említ, amelynek summáját az *emberben* látja. Elvontsága és első pillanatra közhelyre is emlékeztető volta ellenére is ez a nyilatkozat azt bizonyítja számunkra, hogy Fekete Gyula maga is úgy érzi: útjára lelt. Így vall újabb műveivel kapcsolatban is. *A hú asszony meg a rossz nő*-ről írott sorait olvasva lehetetlen nem kihallani belőlük az önbizalom hangját: „Ha válamennyire is sikerült ez a vállalkozás, sok olvasót magamra haragított. És ha úgy sikerült, ahogyan szerettem volna — a haragosok java része előbb-utóbb megbékül.” Az *Ezeregyedik esztendő*-vel kapcsolatban vallja, hogy ezzel a kötettel eddigi legnagyobb írói próbatételének fogott neki, az 1945-ös esztendő, legnagyobb élménye megírásának.

Az orvos halála után az önbizalom jogos. Az azonban korántsem törvényszerű, hogy attól kezdve a pálya egyenesen, zökkenőmentesen ível majd fölfelé. *A hú asszony meg a rossz nő* — és ebben Széles Klára álláspontjával értünk egyet — minden erőnye mellett is hordoz valami határozatlanságot. Amikor a jól kereső, kiegyensúlyozott, rendezetten, kényelemben élő, gyermektelen szakmunkás ösztönösen a zilálthoz, a rendetlenhez, az esendőhöz, a küszködőhöz kezd vonzódni s végül a három rakoncátlan, elhanyagolt gyermekét más-más férfitől szerzett, fűzött vadkért sértődékeny nőhöz költözik csinos, hűséges, dolgos, takarékos, ápoltt felesége mellől — *A fiatalasszony*-nál említett problémát érezzük fölköldeni. A változás annyi, hogy a regisztratív analízis helyett itt a filmszerűvé stilizált miniatűrök lesznek eszközeivé. És ennyivel szuggesztívebb és költőibb is ez a megkapó kisregény. Csakhogy itt is lappang valami kimondatlan, valami körvonalazatlan. Egy kritika megpendíti az elidegenedés gondolatát is. Az elfásító rendből a fölszabadító rendtelenségbe, a meddő kényelemből a termékeny vergődésbe vágyás ösztöne tör-e itt föl? Vagy egyszerűen megismétlődik a házastársak közötti elhidegülés végső soron „kielemezhetetlen” folyamata? Vagy a kispolgári mentalitástól és életformától való menekülés vágya működik a főszereplőben? Vagy a — valljuk meg — már-már unalmas etikai tantörténetről van szó: akit mindenki „rossz nő”-nek tart — persze megint „kispolgári előítéletből” — az teljesebb életet nyújtó háztartás lehet a közfelfogás által jó feleségként számon tartott nőnél? — Mintha egy akkorddal kevesebbet szólaltatott volna meg Fekete Gyula a szükségességnél. Azzal az eggyel kevesebbet, amelyiket leütött *Az orvos halála*-ban, még ha fájdamas érzéseket és riasztó gondolatokat is keltett vele.

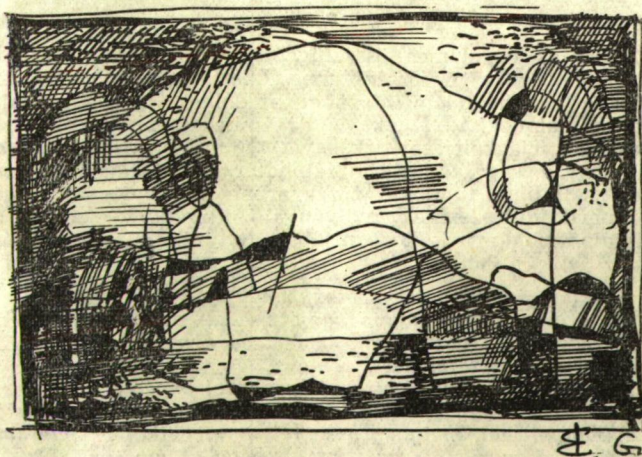
Már-már azt kell gondolnunk, hogy *Az orvos halála* is a „ráérezés” spontán kiteljesedése volt inkább, mint írói tudatosság érlelte intellektuális produkció. Természetesen ennek az egyértelmű leszögezéséhez nincs jogunk. Annál kevésbé, mert hiszen nagyszabású írói tervről, föladatvállalásról tesz tanúságot az *Ezeregyedik esztendő*. Igaz, hogy így, első pillanatra egyenetlennek tűnik. Mégis korai volna végleges véleményét mondanunk róla. Ha jól vettük ki a „fülszöveg”-ből, a kötet csupán első része egy tervezett, az 1945-ös esztendő élményeit magába ötvöző munkának. Úgy sejtjük, az év egy negyede sem telt el a cselekményben — 1944. szilveszterétől a németek Budát fölszabadítani szándékozó hadműveletének kudarcáig jut el a történet —, és a végleges arányokat megítélni így nem lehet. A szereplők megítélésében is tartózkodónak kell lennünk. A megjelent rész legkidolgozottabb figurája egy tisztiszolga, akinek sorsa a kötet végén be is telik (Kristonnak hívják, mint *A falu szépe* falujának egyik legényét, s megtudjuk, oda is való), sorsát, sorsát, főhadnagya, Acsay, itt sokkal kidolgozottanabb, s úgy tűnik, róla később bővebben kell hogy szó essék. Ebből a részletből nehéz megítélni egy — hihetőleg — a földosztásig ívelő regényt. Az bizonyos, hogy kitűnő részletek akadnak benne. Ilyen például a német katonaszökevények foglyul ejtéséről szóló, folyóiratban már előbb közölt részlet, vagy Kriston „nőszerző akciója”. Ezeket vázlatos-kalandos epizódok kapcsolják össze. Mindenestre korainak tartjuk Pomogáts Béla örömét, amikor a nemzeti önvizsgálat új magyar műveként említi bírálataiban ezt a regényrészletet — Feketének sikeresebb elődök mellé sorakoztatva. Ebből az „úr—szolga” egymásrataltságból, ami Acsay és Kriston sorsában kifejeződik, még korainak éreznénk egy ilyenfajta „nemzeti felelősségtudat” komplexumra következtetni. Az, hogy a szolgálatban elaljasult tisztilegény fejvesztetten menekülő főhadnagyaért föláldozza magát — minden nemzeti elfogultság nélkül sem tudnánk a végső konklúziót ilyen

távlatosan levonni. Annál kevésbé, mert — igaz, hogy több mint egy évtizeddel ezelőtt — ezekről az időkről írt már Fekete Gyula a győri vagongyár és az ottani munkásmozgalom történetét földolgozó *Vér és korom*-ban (1954). Bármennyire is egyenetlen, gyengén sikerült munkás-krónika lett is az első nagyobb Fekete-kompozíció, az író ez időkről szóló élményei — szerintünk — nem engedik az Acsay-Kriston kettősre koncentrálni csupán a magyarság nemzeti felelősségének problémáját.

Megvalljuk, a magunk részéről aggódva tekintünk Fekete Gyula e nagyszabású terve elé. Bizonyára sem a *Vér és korom* historizálva-dokumentálva fellazuló, részreire hulló megoldását, sem *A fiatalasszony* lefokozott cselekményű elemző regényformáját nem vállalja. Inkább kisregényciklust sejtünk — amiben sok veszély leselkedik. Különösen azért, mert Fekete Gyula mind ez ideig nem adta elég meggyőző bizonyítékát annak, hogy nem csak alkalmanként, hanem tartósan, fölényesen úrrá tud lenni élményanyagán.

*

Hihetetlenül sokat tud Fekete Gyula egy-egy alakjáról, nehezen feledhető figurákat teremtett. Előadása szuggesztívvé tisztult. Másfél évtized a Fekete Gyula korú prózáírók pályáján ezzel is sokat adott, nem megvetendő eredmény, amelynek stabilításában remélni bátorít *Az orvos halála*. Az egyéni írói világkép kialakulásának útján jelentősen előrejutott, s reméljük, továbbjut egy ilyen teljesség felé.

Fischer Ernő rajza